

”כדי שישכח את החולשה שלו. כדי שאשכח את הפחד שלי”**הומור ברומן 'יש ילדים זיגזג' של דוד גרוסמן****עופרה מצוב-כהן*****תקציר**

גיבור הרומן של דוד גרוסמן **יש ילדים זיגזג**, (1994)¹ הוא אמנון לב-ארי המכונה נונו, נער בן שלוש-עשרה, שהתייתם מאמו בהיותו תינוק בנסיבות שאינן ידועות לו. במשך השנים גדל נונו במסגרת משפחתית מצומצמת שבה נוכחים בנוסף אליו האב, יעקב, קצין משטרה, ומזכירתו גבי, רווקה בת ארבעים, שמפגינה אהבה לנונו ודוחקת בבן זוגה ל'מסד' את הקשר ביניהם.

העלילה מגוללת את סיפור מסעו של נונו שהופק לכבודו כמתנת בר-מצווה מיוחדת של גבי. נונו נלקח למסע הרפתקאות המשופע באירועים מיוחדים שהופך למסע לגילוי דמותה של אמו שאותה לא הכיר וחשיפת סיפור האהבה שהתפתח בין אביו קצין משטרה מוערך ובין אמו, הרפתקנית פורעת חוק. במהלך מסע זה הוא חווה תהליך פנימי, טעון ואמוציונאלי שלאורכו הוא חווה מפגשים עם דמויות שונות שחלקן שייכות למעגל המשפחתי שלא הכיר ולא ידע על אודותיו: אמו המתה, סבו וסבתו.

במפגשיו של הגיבור עם הדמויות שאותן הוא פוגש במסעו, משמש ההומור כדי להוליך את הגיבור ואת דמויות המשנה בין סיטואציות שונות בעבר ובהווה. אלו טעונות בפרטים מורכבים וההומור מחלצם מן האווירה העגמומית שמשקפים פרטים אלו. החוויות במסע עשויות לעצב את עולמו של נונו על סף כניסתו לגיל ההתבגרות. דמויות המבוגרים אינן טומנות ידן בצלחת ובשיח הערני שבין הגיבור לבינן גם להן יש הומור המאפיין את זהותן ואת מקורותיהן.

במחקר זה אבקש לברר את טיבו של ההומור שבו משתמש גרוסמן בטקסט כדי לאפיין את עולמו של נונו הגיבור ומנגד משמש את עולמן של דמויות המשנה מעולם המבוגרים ובמה תורמות צורות ההומור השונות לעולמן של הדמויות וליחסים שביניהן. על פי התפיסה המוצגת ברומן זה נראה כי ההומור חיוני ונחוץ בכל גיל, מתבגרים ומבוגרים, ומשרת את היחיד ככלי טיפולי בינו לבין עצמו ובינו לבין סביבתו.

מילות מפתח: דוד גרוסמן, יש ילדים זיגזג, דמות גיבור, דמויות משנה, הומור מילולי, הומור

גילאי

מבוא

גיבור הרומן של דוד גרוסמן **יש ילדים זיגזג** (1994) אמנון לב-ארי (פייברג), נונו, נער בן שלוש-עשרה, שאביו, יעקב בן-ארי, קובע במכתב אליו כי "מגיל 13 כבר אינך נחשב ילד" (עמ' 28)², התייתם מאמו בהיותו תינוק ובמרוצת השנים גדל במסגרת שבה נוכחים האב, קצין משטרה מוערך, וחברתו הרווקה בת הארבעים שהיא גם מזכירתו במקום עבודה, גבי, הדוחקת בבן זוגה ל'מסד' את הקשר ביניהם.

¹ דוד גרוסמן, **יש ילדים זיגזג**, הספרייה החדשה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספרי סימן קריאה, 1994.
הרומן זכה לפופולריות רבה בקרב בני נוער ומבוגרים ולראייה הודפס בשלושים וארבע מהדורות עד שנת 2002, כולל.
² מכאן ואילך יהיו ההפניות לרומן זה בציון מספרי העמודים בסוגריים בגוף המאמר.

כמתנת בר-מצווה מיוחדת שמופקת לכבודו של נונו על ידי חברתו של אביו, נשלח נונו לכאורה לדודו שמואל שילהב ("לשעבר פיירברג") (עמ' 8), אך כבר בנסיעתו ברכבת מתבהר לו להפתעתו שנקלע למסע הרפתקאות משופע באירועים מיוחדים שמטרתם לחשוף בפניו את דמותה של אמו שאותה לא הכיר כלל. במהלך המסע נונו מקבל מכתבים מאביו ומגבי וכן נקלע למפגשים עם דמויות שונות שחלקן שייכות למעגל המשפחתי שלא הכיר ולא ידע על אודותיו: הוריו, אביו ואמו המתה, חברתו של אביו. בנוסף נונו מספר על מפגשים עם חבריו לכיתה ובני משפחתם. העלילה מגוללת את מסעו ולקראת סופו נחשף פרק חיים חשוב בחייו של אביו, טרם היותו של נונו: פרשת היחסים רומנטיים שהתפתחה בין האב לבין בחורה צעירה ופיפייה, אמו של נונו שעליה אינו יודע דבר עד לפגישתו את סבו ואת סבתו שמעולם לא ידע על קיומם. הרומן משופע בסיטואציות מצחיקות: קצין משטרה, אביו של נונו, מאוהב בפושעת צעירה, זוהרה, אמו של נונו, דולק אחריה, ושניהם נופלים לתוך בריכת שוקולד ענקית (עמ' 263), ונונו מסיק ממקרה מיוחד זה על היחסים בין הוריו וחושב ש"רק היא ידעה להצחיק אותו" (עמ' 252). ועוד, אביו של נונו, כמעט טובע בבריכת השוקולד ואמו זוהרה שידעה לשחות תופסת בבלורית שלו כדי להצילו (עמ' 263).

מערכות היחסים של הגיבור, נונו, מול הדמויות שאותן הוא פוגש במסעו חוויות אלו עשויות לעצב את עולמו על סף כניסתו לגיל ההתבגרות. בין הדמויות המחופשות שהוא פוגש במסעו ההרפתקני, נוכחות גם דמויות מן המעגל הקרוב לו, מבני משפחתו.³ דמויות המבוגרים אינן טומנות ידן בצלחת ובשיח הערני שבין הגיבור לבינן גם הן מתאפיינות בהומור שעשוי ללמד על זהותן ועל מקורותיהן. לפיכך, במחקר זה אבקש לברר את טיבו של ההומור שבו משתמש גרוסמן בטקסט כדי לאפיין את עולמו של גיבורו הנער ומנגד את עולמן של דמויות המשנה שהן מעולם המבוגרים ובעלות זיקה למרחב האישי של נונו. את חלקם הוא מכיר מרגע הולדתו כמו את אביו ואת גבי חברתו, ואת חלקם לא פגש מעולם עד למסע זה: סבו פליקס גליק ואת סבתו לולה צ'יפּרולה, "סבא וסבתא שלי" (עמ' 239).

אבקש לבדוק במה תורמות צורות ההומור השונות לעלילה וכיצד הן משפיעות על היחסים שבין נונו ליתר הדמויות, אביו יעקב בן-ארי, גבי, חברתו של אביו, פליקס ולולה צ'יפּרולה.

המחקר על הרומן "יש ילדים זיגזג"

הרומן זכה לפופולריות רבה בקרב קוראים בוגרים, נוער ומבוגרים, ותורגם לשפות רבות.⁴ בנוסף, עובד לסרט הרפתקאות בשפה ההולנדית וזכה לשבחים על אף השינויים שנעשו בו בניגוד לטקסט המקורי שברומן. מבקר הקולנוע דורון פישלר רואה בעיבוד הקולנועי יתרון משום העיסוק של המדיה הקולנועית בספר באופן "חביב, חמוד, חריף".⁵ בראיון עם דוד גרוסמן, נשאל על ידי יוני לבנה אם מדובר בספר שמח וגרוסמן השיב: "יש ילדים זיגזג הוא ספר צוהל כזה. אם כן, כשאתה קורא אותו, אני חושב שמופיעה גם הבדידות של נונו, וגם הבלבול העצום שלו".⁶

גרוסמן מרבה להשתמש בהומור לצורותיו השונות בספרי ילדים שלו לגיל הרך, למשל, *ג'רפה ולישון* (2001), *השפה המיוחדת של אורי* (1989), *איתמר צייד החלומות* (2009). עופרה רודנר טוענת

³ נונו פוגש ברכבת "שני ליצנים, ואקרובט אחד, והיה גם קוסם...האיש עם הצילינדר השחור, התליין...ואחד שבולע אש, ובחורה שיודעת לזרוק כדורים באוויר, ונערת גומי, קרקס שלם..." (עמ' 102)

⁴ ראייה לפופולריות הרבה שבה זכה הרומן היא הדפסתו בשלושים וארבע מהדורות עד שנת 2002, כולל.

⁵ דורון פישלר, "יש ילדים זיגזג" הוא עיבוד אירופאי נחמד ופחות אפקטיבי לספרו של דוד גרוסמן, *ולא קולנוע/ביקורת סרטים*, 7 באפריל, 2014. <http://e.walla.co.il/item/2734804>

⁶ יוני לבנה, "ראיון קצר עם דוד גרוסמן, יש ילדים זיגזג הסרט", *מיטת סדום-ביקורת ספרות וראיונות עם סופרים*, 5 באפריל, 2014, <https://bedofsodom.wordpress.com/>

שבספריו לילדים של גרוסמן "להיות ילד זה לא עניין מצחיק, לטוב ולרע...הילדות, על פי ספריו של גרוסמן, היא תקופה מצמררת מרוב רגישות יתר וטרדות קיומיות מבהילות...חיי הבית והמשפחה הם נחמה ומקלט (רודנר, 2017 : 14).

מאפייני הומור בקרב מתבגרים, מבוגרים וקשישים

חוקר ההומור אריה סובר מתייחס לצד הרגשי בשאלה "לשם מה קיים הצחוק" ומציע כי "הצחוק הוא קודם כל צורך אישי [...] הצחוק אינו עומד במבחנים שיש בהם מדדים ברורים של מותר ואסור. הצחוק מטבעו עונה על צרכיו של האדם הצחוק ומנקודת מבט זו יש לבחון אותו, אם כי חשוב לציין שלהומור ולצחוק יש היבטים חשובים, ואולם גם הם באים לענות על צרכיו של האדם הפרטי". (סובר, 2009, עמ' 72) אחד מן הצרכים הללו הוא השימוש בהומור כמנגנון הגנה, כך שכאשר אדם שרוי במצוקה נפשית הוא עשוי לפנות להומור "ולהסתכל על הקשיים שהוא נתון בהם במבט קומי" (סובר, שם).

סובר עומד על המאפיינים המיוחדים של מתבגרים שמייצרים בקרבם הומור: "המתבגר נתון בלחצים רבים: הצלחה בלימודים, התפתחות פיזיולוגית, התפתחות מינית, גיבוש אישיותו ותפיסת מקומו בחברה... (סובר, 2009 : 62). עקב הלחצים הרבים שבהם נתון המתבגר, ההומור עובד אצלו 'שעות נוספות'. בחברת המתבגרים, שפרטיה עוברים שינויים חדשים לבקרים, ההומור הוא כלי חשוב כדי להגדיר כל פעם מחדש את גבולות הנורמה של הקבוצה המשתנים תדיר (סובר, שם, 63). בגיל מבוגר, אצל הקשישים מודגש השימוש בהומור כאמצעי טיפולי. במאמרו "ההומור בזקנה: כלי יישומי או סתם בדיחה?" טוען יחיאל ניסנהולץ כי "השימוש בהומור, מעבר לתחושות הפנימיות הטובות שהוא משרה, יכול לסייע למטופל הקשיש בחיזוק יכולת ההתמודדות שלו בתקופת ההתדרדרות והנסיגה" (ניסנהולץ, 2000 : 99). ניסנהולץ מבסס את טענתו על תאוריות שונות של חקר ההומור בתחום מדעי ההתנהגות ומציין למשל את טיעונו של פרויד, אבי תורת הפסיכואנליזה, שהתאוריה שלו התמקדה "במשתנים הדינמיים של שחרור והפחתת מתחים וחרדות נפשיות באמצעות ההומור והצחוק (ניסנהולץ, שם, 102). לדבריו של ניסנהולץ, "פסיכואנליטיים רואים בהומור 'אמצעי התמודדות והסתגלות' עם קונפליקטים ובעיות. ראיית הבעיות בעין הומוריסטית ושימוש בצחוק כמפחית מתחים מאפשר לפרט להתמודד בצורה חיובית יותר עם קשיים ומתחים בחיי היומיום, לעומת התמודדות ללא שימוש במאפייני הומור" (ניסנהולץ, שם).

אלמנטים של הומור במרחב של הגיבור, נונו בן ארי

הגיבור נונו הוא נער בתחילתו של גיל ההתבגרות. בנוסף לשאלות שבהן מתמודד מתבגר בשנות התבגרותו, עומדות בפני נונו שאלות שהן פועל יוצא של מצבו המשפחתי המיוחד על הורות ועל מקומו ביחס להוריו. אביו שנוכח בחייו, אמו שאינה בחיים שלא הכיר מעולם וזוגתו של אביו גבי שאותה הוא מחבב אך מודה שהיא אינה אמו.⁷

נונו מרבה לשתף את הקורא במחשבותיו, תחביביו, העדפותיו ותכניותיו. להלן אדגים על-פי מספר דוגמאות את ההומור המאפיין את השיח הפנימי אצל נונו.

⁷ התייחסות נרחבת לנושא ראו היעדר הורי בקרב מתבגר ברומן זה ראו גם: עופרה מצוב-כהן, 'בעצם ילדתי יחידי הוצגתי...' היעדר נוכחות הורית בקרב מתבגר וזיקתו לעיצוב דמותו של המתבגר בספרות העברית, כרמל, 2015, עמ' 24-32.

"שילכו לעזאזל אבא וגבי, איך הסגירו אותי ככה לדוד שמואל ועוד שבוע לפני הבר מצווה..." (עמ' 8). אמירה זו שיש בה ניסוח של דמות פורעת חוק מרמזת על עולמו של נונו. ראשית, אתיחס לאמירתו: נונו מקלל את שני האנשים שהוא אוהב ומעריך בשיח פנימי, מבלי שדבריו יגיעו לאוזניהם. במקרה זה הקללה אינה מביעה טינה, אלא נאמרת כביטוי של הסתייגות כלפי המעשה שעשו אהוביו בניגוד לרצונו. שנית, ייתכן שבהיגד של הקללה נונו מחקה את סגנון הדיבור של אביו שהוא מעריץ וייתכן אף שביטוי זה הוא אחד ממאפייניו הלשוניים של נונו כמתבגר. שלישית, נונו מעיד על עצמו שהתחביב העיקרי שלו הוא ללמוד בילוש: "התחביב שלי זה המשטרה. בגיל שלוש עשרה וחצי אני יודע בעל-פה את המספרים האישיים של כל הקצינים שלנו במרחב...אני מכיר את כל סוגי הנשק והרכבים שמשמשים בהם..." (עמ' 34). הפרטים שהוא זוכר לא יתרמו בהכרח לפתרון של פרשיות בעבודתו של בלש משטרה אבל ידיעת הפרטים מעידה על אהבתו של נונו למשטרה.⁸ זאת ועוד, נונו מפגין בקיאות בלשון המקצועית של אנשי המשטרה והשימוש שלו בפועל "הסגירו" בקונטציה המשפחתית המתאימה לנסיעתו אל הדוד ללא ידיעה מוקדמת שלו, יוצר הומור. התא המשפחתי נודע בתרבות המערבית ומקדמת דנא במרחב מגוון וחס ולכן השימוש בפועל זה למרחב המשפחתי ולא בקונטקסט המקובל מפתיע ולכן יוצר את ההומור.

במהלכה של הנסיעה ברכבת פוגש נונו בשוטר שמחייך אל נונו ושואל אותו: "בוקר טוב, ילד! נוסע לבקר את סבתא?" נונו מהרהר "לא ידעתי אם לפי החוק מותר לי לענות. חוץ מזה-מה פתאום סבתא? אני נראה כמו ילד שנוסע לבקר סבתות? כיפה אדומה?" (עמ' 14). בשאלתו של השוטר וגם בחלק מתשובתו של נונו יש רמז מטרים לפגישה המרגשת הראשונה של נונו עם סבתו, אם אמו. בקריאה שנייה של הטקסט חל היפוך באופי השאלה: משאלה רטורית הומוריסטית היא מסתברת כשאלה עניינית המרמזת לקורותיו העתידיים הדרמטיים של הגיבור, כך, "אני נראה כמו ילד שנוסע לבקר סבתות?". עם זאת, צורת הרבים במלה "סבתות" משווה לשאלתו נימה הומוריסטית, והיעדר הא הידיעה מחזק אותה ומאזן את הנימה הדרמטית והשאלה העולה בתחילתו של המסע, האם אכן הגיבור נוסע לחופשה בחיפה אצל הדוד שמואל (עמ' 8). בדיעבד הביטוי מקבל משמעות דרמטית שהרי נונו, מבלי שיידע, פוגש את סבתו שמעולם לא ידע על קיומה ותכני המפגש מלמדים על חשיבותה בעיצוב זהותו של נונו הנער.

ההומור מאופיין גם בשאלה הקצרה הנלווית לשאלתו הפנימית של נונו ומרמזת לאגדת הילדים הידועה 'כיפה אדומה'.⁹ גם כאן יש מצד אחד, הומור ותוס ומצד שני, בהכירנו את מסעה של כיפה אדומה ביער ואת הסיטואציות הבלתי צפויות והמאיימות שהיא נקלעת אליו, נרמז כאן כי נסיעתו של הגיבור עלולה להיות זרועה באירועים בלתי צפויים, כמו פגישתו לראשונה בסבו ובסבתו. אירועים אלו יטלטלו את עולמו הפנימי והפרטים שיתגלו יתבעו ממנו הבנה מחודשת על חייו. לכן ההומור הזרוע באופן חשיבתו משמש כאלמנטים של הגנה אל מול אירועים עתידיים שאינם ידועים ואינם צפויים בהמשך בנסיעתו.

משמעות נוספת נרמזת לחוקים ולנורמות הנהוגים בעולם הפשע שאף מוכרים היטב לאנשי החוק. בשני העולמות, הפשע והחוק, חולקים טרמינולוגיה של ביטויים פיגורטיביים המהווים מעין שמות קוד לעניינים שונים. הביטוי 'כיפה אדומה' שגור בעולם הפשע ומשמעו "בלשון העבריינים: פיתוי עבריין להצטרף לחבריו מתוך כוונה להעניש אותו על הלשנה (רוזנטל, 2009: 440). השימוש של נונו בביטוי זה מעורר צחוק משום שאינו הולם לכאורה את עולמו של ילד נורמטיבי ושומר חוק.

⁸ המלה 'מורעל' מן סלנג הצבאי מבטאת זאת היטב.

⁹ האחים גרים, 'כיפה אדומה' בתוך: מעשיות, האוסף המלא, תל אביב: ספרית פועלים, 1994, עמ' 88-91.

גם הרהורים המתנסחים בתודעתו של נונו מאופיינים בהומור. כך, כשנונו פוגש בשחקנית האהובה עליו לולה צ'יפרולה ואינו יודע עדיין שהיא סבתו מצד אמו, הוא מודה שהוא מרגיש במחיצתה בנוח "כמו עם סבתא" (עמ' 197), ומבקש ממנה שתישאר לצדו בחדר. בשיח פנימי בינו לבינו הוא מודה שיש לו סבתא "אחת במלאי... עם עין אחת מכוסה קרום עכור של זקנה, ואצבעות דקות צהבהבות. אני מצטער אם זה נשמע כמו 'וזה תיאורה' של מכשפה שהלכה לאיבוד. ככה היא נראתה, בדיוק נמרץ ובפרצוף נחרץ." (עמ' 197). תיאור סבתו של נונו, אמו של אביו, הנדמית בעיניו במראה החיצוני שלה כמכשפה עשוי לבטא את רתיעתו ממנה ואת הקשר הרופף איתה, לעומת רגש החיבה שהוא חש כלפי לולה כבר בתחילת המפגש. התוספת "אני מצטער אם זה נשמע כמו 'וזה תיאורה' של מכשפה שהלכה לאיבוד" (עמ' 197), יוצר הומור. סיום הרעיון בנוי על משפט קצר שמילותיו "נמרץ" ו"נחרץ", ואלו מתחרזות זו עם זו ומדגישות מבחינה מצלולית באמצעות האות צ' החוזרת, את ההחלטיות שבדבריו. החריזה בחלק זה תורמת לאווירה קלילה וטובה. האפיונים ההומוריסטיים מחפים עלה סיטואציה שבה מתואר נונו נכד לסבתא מבוגרת שלא הכיר כל ימיו, שהמראה שלה מזכיר לו תיאור של מכשפה. בקריאה שנייה של הטקסט מסתבר כי לאפיונים ההומוריסטיים ישנו תפקיד נוסף, הם משמשים כאמצעי ריכוך לסיטואציה שבה נונו, כנכד, פוגש באישה שלא הכיר עד לפגישה המצוינת, שהיא סבתו.

דוגמא אחרת להרהורים המתנסחים בתודעתו של נונו המאופיינים בהומור נוגעת לסיטואציה שבה משוחח פליקס עם השוטר שמחפש את האנשים שהיו לבושים בתחפושות ונראו ברכבת וחושד כי עברו עבירה. פליקס מתלונן באוזני השוטר שהזמנים השתנו וכי "פעם בנאדם פשוט כמוני היה יכול יוצא בית שלו ומשאיר הכל פתוח וכלום לא קורה!..." (עמ' 103). נונו מהרהר בעקבות דברי סבו: "...אני שכחתי לרגע שפליקס איננו בדיוק אותו 'בנאדם פשוט', אלא הוא שייך, דווקא, לאלה שבגללם אותו מר ב. פשוט כבר לא יכול עוד לעזוב בביטחון את ביתו." (שם). הרהור מעין זה משקף יכולת לצחוק על המציאות המשפחתית המורכבת שלו שעליה נמנות דמויות פורעות חוק לצד דמויות שומרות חוק, כמו אביו וכמו גבי.

הרהור נוסף של נונו מתרחש בסיטואציה אחרת במהלך השיחה עם פליקס ולולה, לאחר שהבין שסבו ובתו, אמו של נונו, פשעו ועברו על החוק: "אני הרי נצר לשושלת של פושעים ונוכלים." (עמ' 247) ההומור נוצר בשל ההגזמה שבדבריו, כמו הטיית שמות העצם לרבים, והשימוש במלה "נצר", צאצא, שהקונטקסט אמור בדרך כלל לשייכות למשפחת מלוכה. ההיגד המנוגד הנאמר בנשימה אחת על חברה נמוכה וחברה מלכותית וגבוהה מייצר הומור. לבד מזאת, משפט הומוריסטי זה משמש כזרז למהלכים העלילתיים הבאים; נונו מבטא היגד זה כדי לאזור אומץ ולנהוג במהלך אמיץ ונועז בדיוק כפי שנהגה אמו כשברחה מהשוטרים.

במאמרו "Humor Philosophy and Education" מציין מוראל (Moral 2014: 128) את המושג 'חכמה קומית' (Comic wisdom).

Dramatic comedy fosters the reflective attitude required to achieve these kinds of wisdom by getting us to drop our ordinary self-centered, practical perspectives and look at things in an emotionally disengaged way. Instead of responding to the incongruities in a comedy with fear, anger, disgust or sadness, we step back; view them with mental distance, and laugh. In doing so, we learn to look at

incongruities in our own lives more rationally. We learn to see ourselves from the outside, as other people see us.¹⁰

לאורך מסע ההרפתקאות של נונו המתבגר ניתן לראות שבדוגמא זו ובאחרות הוא מייטיב להרחיק את החוויות האישיות ועל ידי כך מתמודד עם הפרטים החדשים הנחשפים בפניו על משפחתו לאורך המסע. ה'חכמה הקומית' מאפשרת למשתמש בה, במקרה זה לנונו, להתמודד ביתר השלמה עם סיטואציות שונות או עם נתונים מורכבים.

במסעו נדרש הגיבור המתבגר לפתור בעיות בלתי צפויות שמתהוות במהלך מנוסתו מהשוטרים עם סבו. לרוב, אין בידו אינפורמציה מלאה כדי שתסייע לפתרון אך בזכות תושייתו וכושר היצירתיות שלו הוא מוצא מוצא למבוי הסתום שאליו הוא נקלע. למשל, כאשר פליקס ונונו מנסים להערים על השוטר שמחפש את נונו, זה האחרון משתמש בבגדי בת שמצויים בשקית ומתחפש, לובש "חצאית אדומה וחולצה ירוקה" (עמ' 98) ומניח על ראשו פאה נוכרית שצורתה צמה ארוכה שמשתלשלת על גבו (עמ' 99). היצירתיות של נונו מאפיינת אותו כילד צעיר כמו למשל בסיפור עם חיים שטאובר, כאשר הוא וחבריו התחפשו למטדורים והכינו "באנדריליות ממקלות של מעדרים...סוסים ממקלות של מטאטא" כדי להרגיז את פסיה הפרה של מאוטנר (עמ' 44-139).¹¹ אבנר זיו ונעמי זיו טוענים ש"אחת הדרכים לטפח יצירתיות היא השימוש בהומור." (זיו וזיו, 2010 : 202). הם מחזקים טענתם זו על ידי הסתמכותו על מאמרו של פרויד 'סופרים יצירתיים וחלומות בהקיץ':

כאשר האדם הבוגר וחדל לשחק, ולאחר שהוא עובד שנים רבות ומתמודד עם המציאות ברצינות הדרושה, הוא עשוי למצוא עצמו יום אחד במצב שבו מתחדש המשותף בין המשחק למציאות. שכן כמבוגר הוא יכול להביט אחורה ולהיזכר ברצינות המוחלטת שבה שיחק בילדותו ולהבחין במשותף בינה לבין הרצינות שהוא משקיע בעבודתו. או אז יוכל להשתחרר ממעמסת החיים ולזכות בעונג על ידי הומור (עמ' 144).

זיו וזיו מסבירים כי פרויד ראה כי למשחק, לדמיון וליצירתיות יש מכנה משותף ולפיהם ניסה להסביר את "התהליכים הפסיכולוגיים שביסוד ההומור." (זיו וזיו, 2010 : 203). ניתן לראות כי המסע שחוה נונו הוא קרנבלי, ראוותני וקרקסי במאפייניו. אמנם נונו הוא הגיבור שאליו מופנים הזרקורים, אך המסע רצוף דמויות ומאופיין בריבוי משתתפים כשלכל אחד מהם יש תפקיד מוגדר משל עצמו שלקראתו התכונן היטב ועליו להפגין אותו בפני נער הבר מצווה. יתר על כן, המשתתפים קיבלו עזרה והכנה מגבי, מפיקת האירוע.¹²

¹⁰ "קומדיה דרמטית מטפחת את הגישה הרפלקטיבית הנדרשת כדי להשיג סוגים כאלה של חוכמה על ידי כך שאנו משליכים את נקודות המבט הרגילות, המעשיות והממוקדות שלנו על דברים בצורה רגשית מנותקת. במקום להגיב לחוסר ההתאמה בקומדיה בפחד, כעס, בגועל או בעצב, אנחנו נצעד אחורה כדי לבחון אותם ממרחק מנטלי ואז נצחק. בעשותנו כן, אנו לומדים להסתכל על אי-התאמה בחיינו באופן יותר רציונלי. אנו לומדים לראות את עצמנו מבחוץ, כפי שאחרים רואים אותנו."

¹¹ חוויה זו נחשבת בעיני נונו לאחת מן החוויות המכוננות בילדותו. ראו עמ' 9 : "הפעם הקודמת ששולהבתי הספיקה לי לכל החיים. זה היה אחרי מה שקרה לי עם פסיה מאוטנר הפרה." ההדגשה במקור.

¹² אירוע מתמשך והרפתקני כזה הוא בניגוד גמור למשל, למופע היחיד של גיבור **סוס אחד נכנס לבר** (גרוסמן, 2104) דובלה גיי, שעל כתפיו מוטלת האחריות להצלחתו של ערב הסטנד-אפ שהוא הוגה מרחשי לבו וממארג אירועי חיינו הנוגעים ללב.

ניתן לומר שבדיבור הפנימי של נונו, המתקיים בתודעתו, בינו לבין עצמו, הוא מרבה לרפד את דבריו בגוונים של הומור. נראה לי שגרוסמן מצייד את הגיבור הנער בהומור ככלי הגנה לחסר האימהי, להיעדר נוכחות של האב בשגרת היום יום. ההומור הופך לבן לוויה של נונו כדי להיות נער מקובל בקרב חבריו (עמ' 139), אהוב על המבוגרים (על גבי, אביו, על אמו של חברו, על הסבא וסבתא החדשים שהכיר במסע), הוא מאפשר לו להתמודד עם מצבים מביכים, בלתי אפשריים בדרך כלל (רוב הילדים מכירים למשל את והסבא והסבתא או שמעו עליהם ממקור זה או אחר). נונו מעולם לא שמע פרטים על הוריה של אמו. יתר על כן, גם על אמו לא ידע פרטים. אילו לא נקרא למסע הרפתקאות זה היה עיצוב הזהות שקרדינלי להתפתחותו בתקופת ההתבגרות עלול להיות פגום.¹³

אלמנטים של הומור בעמדותיו של נונו כלפי גבי, זוגתו של אביו

נונו מכיר את גבי מינקות ומכיר את סדר יומה: הוא יודע שגבי עובדת לצידו של אביו וגם בשעות הפנאי שלה היא מבלה עם האב והבן כיחידה משפחתית. הוא מרבה לשוחח עימה ולשהות בחברתה בשעות הפנאי, ומקבל אותה על אף המראה החיצוני הגס והגרמי, נטול החן שלה. בינו לבין הוא סבור כי ”היא לא יפה כעת. זה אי צדק משווע, כי אילו הייתה יפה אפילו קצת...לפעמים גם נקודת-חן קטנה יכולה לגרום למישהו להתאהב במישהי... אבל כשגבי בוכה אין בה אפילו נקודת-חן כזאת. בזה אפילו אני מוכרח להודות בצער.” נונו מרבה להחמיא לה וטוען ”אף פעם לא נתתי לה להעליב את עצמה” ואומר לה ”יש לך פנים דווקא מעניינים...והעיקר שיש לך יופי פנימי”.¹⁴ באמירותיו יש קורטוב של הומור, שכן בדרך לא דרך מבקש נונו להצניע את חסרונותיה החיצוניים של גבי על ידי הדגשת הפנימיות כמהות העיקרית. החלק האחרון של דבריו עשויים לרמוז על רגישות ועל מודעות לאחר, כך, גבי שהיא אישה מבוגרת ממנו, בגיל ארבעים, רווקה הכמהה להצעת הנישואים מבן זוגה וכמהה אף לילד. גבי מתוודה באוזני אביו של נונו, בנוכחותו של נונו כי: ”שתים עשרה שנה אני מגדלת אותו, ומטפלת בשניכם ובבית שלכם...אני רוצה לגור אתכם. להיות האימא של נונו גם בלילות”.¹⁵ נונו יודע זאת ולכן מבקש לחזקה אם כי ההיגד ”...והעיקר שיש לך יופי פנימי”, יוצר הומור שכן נרמז בו כי אינה יפה מבחינה חיצונית.

נונו מצדד בגבי שמנסה ללא הצלחה להסביר לאביו כי עליהם למסד את הקשר ולחיות ”חיי משפחה מלאים”. היא מצדה משתפת אותו בכמיהה זו, והוא יודע כי היא מעוניינת ל”חיות חיי משפחה מלאים...רוצה ילד”.¹⁶ יתרה מזו, נונו זה המסייע לה להכין את טיעוניה בשיחתה עם אביו: ”זה אני שתרמתי לה את המשפט הנוגע ללב של 'להיות אמא של נונו גם בלילות”.¹⁷ נונו נוהג להציג את דעותיה ולספר על מעשיה ועל החלטות משפחתיות הנוגעות לו ולאביו וזוהי הוכחה לכך שהוא קשוב לגבי ומתייחס לאמירותיה.

הומור המאפיין את גבי, זוגתו של אביו של נונו

גבי נוטה להשתמש בהומור ביחסיה עם נונו. היא סונטת בו מתוך חיבה רבה ובזהירות שכן אינה אמו, אף כי היא כמהה להיות חלק מהמשפחה. ההומור שמשולב בלשונה תורם למערכת יחסים

¹³ מחקרים באנתרופולוגיה ובסוציולוגיה מאששים את ההנחה כי נוכחות הורית של אב ושל אב היא קריטית להתפתחותו של הילד. א' פרוכטר – פרי טוען כי ”על ההורים להבין שהתפתחותם השכלית, המוסרית והנפשית הרצויה של בניהם תלויה במידה רבה בהם.” (פרוכטר-פרי, 1979, 272)

¹⁴ שם, עמ' 10.

¹⁵ שם, 11.

¹⁶ שם, עמ' 11.

¹⁷ שם, שם.

קרובה ואינטימית בינה לבין נונו. אחד מביטוייו היא השפה המשותפת לשניהם: "גבי אמרה שעל פי קנה-המידה הבינלאומי למדידת ממשו"ק (מעשי משובה וקונדס) אני ראוי לדירוג תשע מתוך עשר בסולם מקס ומוריץ" (עמ' 62).¹⁸

הודות לקשר הקרוב שלה עם נונו, ההומור מאפיין את לשונה גם בשיחותיה עם יעקב, אביו של נונו. זה האחרון מייעץ לה כיצד תדבר עם אביו על הנושא המטריד אותה, מימוש הקשר שלה עם יעקב והרחבת התא המשפחתי: "ידעתי לדקלם בעל פה את מה שהיא ואמרת לו כעת. היא התאמנה אתי על הנאום שלה. זה אני שתרמתי לה את המשפט הנוגע ללב על 'להיות אמא של נונו גם בלילות'." (עמ' 11). נונו מכיר את רגישותו של אביו כלפיו ולכן מבקש שתציין את מסירותה אליו, על אף שאינו נזקק עוד להשגחתה, עתה משבגר. ואכן, גבי אומרת בשיחה עם יעקב: "אני כבר לא ילדה...ואני חיה אתך ועם נונו כבר שתי-עשרה שנים...אני רוצה לגור אתכם. להיות האימא של נונו גם בלילות. ממה שאתה כל כך מפחד, תגיד לי?" הניסוח הרגשני שמאמצת גבי כעצתו של נונו עשוי לעורר אמפטיה בקרב יעקב (ובקרוב הקוראים) על אף ההגזמה שבתיאור ההשגחה בלילות על נונו המתבגר. במכתב המיועד לנונו במסעו כותבת גבי: "שלום לחתן הבר מצווה, ושהאלים יאריכו את חיך ויקצרו את חוטמך..." (עמ' 23), בברכה המנוסחת בתחילתה כמליצית יש אלמנט אגדתי ובסופה ישנה פנייה לברכה שחלקה מליצי וחיובי ואילו המשכה תמוה, אכזרי, ולכן יוצר צחוק. נונו מעריך את עיסוקו של אביו כחוקר משטרה וכבר הכריז בגיל רך שיעסוק גם הוא בבילוש ובחקירות פשע. "ההומור נמצא בכל מקום", טוען ארתור אסא ברגר (Asa Berger, 1998: 1), "הוא מתגנב לכל אספקט בחיינו ודוחף את אפו הגדול למקומות שאיננו רוצים בהם. הוא טוב ובעל טעם אך גם מכאיב לעיתים. אנו מוצאים הומור בשיחותנו, בסרטים, על מסך הטלוויזיה, בספרים, בעיתונים...אין כל מילוט מהומור ואין נושא יהא אשר יהא, מין, נישואים, פוליטיקה, דת, חינוך, עבודה...שלא לעגו לו, צחקו לו ושלא נטחן על ידי יוצר הצחוק." (שם, עמ' 1) טענתו של ברגר מתיישבת יפה עם מטרת הנסיעה של נונו שיוזמת גבי, הפגשתו של נונו עם סבו וסבתו שבאמצעותה אף ילמד בפעם הראשונה בחייו פרטים על אמו זוהרה. הנה כי כן, סיטואציה משפחתית כמו זו שנונו נתון בה, שמעולם לא הכיר את אמו ומעולם לא פגש את סבו וסבתו, נתפסת על ידי כל בר דעת כסיטואציה מורכבת שעשויה להותיר את חותמה בילד והיא בעלת השלכות רגשיות על התפתחותו ועיצוב זהותו. גבי בוחרת בהמחזה של המסע שמטרתו להפגיש את נונו בדמויות החשובות. באמצעות המחזות המסע, כלומר, העמדה מלאכותית, מתוכננת של המפגשים וליוויים בתפאורה תיאטרלית, שמלווה לה הומור רב, מצליחה גבי לביים מפגש מרתק ומופלא בין הנכד לבין סבו וסבתו. טענתו של ברגר הנאמרת בניסוח הומוריסטי הולמת את קו המחשבה של גבי: "ההומור...מתגנב לכל אספקט בחיינו ודוחף את אפו הגדול למקומות שאיננו רוצים בהם" (שם). עניין נוסף המאפיין את גבי היא יכולתה לבקר את המראה החיצוני המגושם והגס שלה. למשל, כשהייתה מבלה עם נונו על חוף הים הייתה אומרת: "אני האדם היחיד שמקבל מחלת ים על החוף...אלוהים פיזר אותי לאנושות, כדי לקבוע גבול עליון לסבל." (עמ' 181) דברי הביקורת העצמית שנאמרים בניסוח הומוריסטי וציני, ומבטאים דיספרופורציה מוגזמת של גבי על עצמה ביחס לכלל בני האדם, עשויים לסייע לגבי להשלים עם המראה החיצוני שלה.

¹⁸ מקס ומוריץ יצירה מאת הסופר ומאייר הגרמני מתארת את עלילותיהם של וילהלם בוש שני ילדים בכפר גרמני המעוללים תעלולים ומסבים נזקים לאנשי הכפר ולחיות המשק. היצירה יצאה לאור לראשונה בשנת 1865. ראו למשל תרגומו של אוריאל אופק, תעלולים המצוירים בחרוזים ובציורים, 1983.

מפגשו של נונו בדמויות מן המסע- סבתו לולה צ'יפרולה וסבו פליקס גליק¹⁹

במהלך מסע ההרפתקאות פוגש נונו בפליקס, איש מבוגר שריצה בעבר עונש מאסר ממושך, ובשחקנית תיאטרון מפורסמת שהוא וגבי מעריצים, לולה צ'יפרולה. לכאורה, הם שחקנים הנקרים במסע ההרפתקאות שתוכנן עבורו, אך למעשה הם נבחרו בכוונה תחילה על ידי גבי, המעוניינת לחשוף בפני נונו פרטים חשובים שלא הכיר מן העבר: לשתי הדמויות זיקה משפחתית ביולוגית לגיבור; הם הוריה של אמו המתה, זוהרה. במפגש הראשון בין נונו לפליקס כשנונו שואל את פליקס על לולה ופליקס עונה בביטחון, חושב נונו: "קצת מרגיז אותי שהוא נעשה מומחה כזה ללולה צ'יפרולה. אני בכל זאת השקעתי בה יותר זמן ממנו". (עמ' 137) ההיגד הומוריסטי שבו יש שמץ של ביקורת על פליקס הוא משום הפער הנוצר בין המידע הגלוי לקורא, שיודע על הקשר שבין פליקס ללולה בעוד שנונו אינו יודע שהם היו נשואים זה לזה והולידו בת, את אמו. הוא מתוודע אליהם לראשונה רק במסעו ולפיכך אף מתייחס לקשר בין לולה לפליקס, כטרי, לעומת יחסו ללולה. בהמשך, עוד בטרם מתגלה לנונו הקשר המשפחתי שלו אליהם, הוא מבחין כי בחייהם של פליקס ולולה צ'יפרולה קיים אלמנט משפחתי טרגי, השזור בסיפורם הפנטסטי-הומוריסטי: הם מבוגרים ללא משפחה משלהם. פרט זה מעורר בו אמפטיה כלפי השניים. נונו מבחין ביחס האינטימי בין השניים, "קרבת סתרים, כאילו הכירו זה את זה במשך שנים ארוכות". (עמ' 163)²⁰ הוא מתמלא באהבה רבה ואמפטיה עמוקה באשר להיותם הורים ששכלו את בתם בדומה לאובדנו, יתמותו מאמו. במפגשו עם סבתו הוא מהרהר: "...איפה השתבשו הדברים עם זוהרה. חשבתי: אני איבדתי אמא, והיא איבדה בת. ובגלל לולה אנחנו שותפים בדבר גדול מאוד. בדבר שכבר איננו, אבל אם אני והיא נדבר עליו וניזכר בו, הוא יהיה, הוא יחיה קצת" (עמ' 271).

סבו של נונו, פליקס גליק

פליקס גליק- נוכח בינלאומי בעברו שריצה בארץ עונש מאסר של עשר שנים (עמ' 218), הוא אביה של זוהרה, אמו המתה של הגיבור נונו. למן הפגישה הראשונה של פליקס עם נונו, המתקיימת לראשונה במסע ההרפתקאות של נונו ברכבת, מרבה פליקס לשבץ בלשונו היגדים הומוריסטיים. גם בקשר שלו עם לולה, אשתו לשעבר, סבתו של נונו ואם בתו שאינה, פליקס מרבה להשתמש בהומור.

כך למשל, את כעסו על העונש שריצה בכלא ובייחוד את האחריות משך המאסר הממושך הוא מטיל לכאורה על יעקב בן ארי, אביו של נונו: "עשר שנים ישבתי רק בגללו!" (עמ' 279). הטלת האחריות המלאה על גורם שמייצג את החוק, שהוא גם חתנו לשעבר, שבו נעוצה כביכול האשמה לעונשו, ללא אזכור הפשע שהביא למאסר ומבלי שפליקס יודה בחלקו לעונש המאסר, מייצר הומור. פליקס מתעלם מהפשע שביצע ומציג עצמו כקרוב שנגרם לו עוול. בנוסף, הלשון הנקייה בהיגד זה, שחפה מנאצות ומגינוני של איש החוק, מחזקת את סוג ההומור שאף אם נרמזת בו ביקורת לאנשי החוק, יש בה השלמה עם העונש שנגזר עליו בעבר.

¹⁹ בנסיעתו ברכבת פוגש נונו בכמה דמויות תיאטרליות שתוכננו במיוחד עבורו שמציגות בנוכחותו מחזה. כך למשל הוא פוגש בשוטר ובאסיר שבמהלך הנסיעה מחלפים ביניהם התפקידים מאחר שהשוטר 'נרדם'. האסיר לובש את מדי השוטר ומעיר את השוטר הלבוש בבגדי האסיר, דוחק בו למהר כדי להגיע למשפט הנערך עבורו. (עמ' 14-22) דוגמה נוספת לדמויות תיאטרליות הם נהג הקטר ויושבי הקרון הקטר שנונו אינו יודע מי מהם שחקן בהרפתקה שתוכננה לו (עמ' 56).

²⁰ בהמשך מתגברות הבעות הקרבה שבין פליקס ללולה עד כדי מגע פיסי, ליטוף קל, ראו שם עמ' 164 וכן שם, עמ' 166.

באותו עניין, אומר פליקס לנכדו נונו: "לך היא השאירה מתנה, רטן פליקס לידנו, 'ולי היא השאירה את אדון אבא שלך'" (עמ' 278) פליקס עורך השוואה בין מתנה שהשאירה אמו של נונו לבנה שיקבלה רק בהגיעו לגיל מצוות. בעוד שהמתנה מעוררת סקרנות ועניין שיש בה מן הנימה החיובית, הרי שחלקו השני של ההיגד מייצר הומור, שכן בין פליקס ליעקב, שורר נתק על אף הקשר המשפחתי ביניהם.

מעבר ליחסים הרעועים המצטיירים בין פליקס לבלש המשטרה יעקב, הלשון ההומוריסטית שבה מנסח פליקס את הקשר ביניהם רומזת כי יחסו של פליקס אל יעקב בן ארי הוא גם של אהבה והערכה. כך למשל, הוא אומר עליו "בלש מספר אחד. נומר אונו!". על היות יעקב איש משטרה מקצועי לעילא ולעילא הוא אומר לנונו: "הם לא מבינים שאבא שלך הוא לא סתם אחד בלש! אצלו זה בתוך הדם שלו, הבלשות! הוא לא כמו השוטרים אחרים שהם רק פקידים מה ששמו על ראש שלהם כובע של שוטר! אצל אבא שלך- בלשות זו אמנות!" (עמ' 78). בהגזמה בדבריו, הבלטת אביו של נונו כיחיד סגולה לעומת האחרים הנחשבים "פקידים" בלתי מקצועיים, נרקם הומור. כמו כן בלשון המשובשת שמעורר צחוק בקרב הקורא מתקיים הומור שיש בו אמפטיה כלפי פליקס.

לשונו של פליקס מתוארת כלשון משובשת של עולה 'נצחי' ואכן בהקשר זה מעיר נונו על ההופעה החיצונית של פליקס: "קולו היה קצת גבוה במפתיע, והיה לו מבטא של עולה חדש מרומניה..." (עמ' 41).²¹ להלן מספר דוגמאות לשיבושי הלשון בשפתו של פליקס שיוצרים הומור: "אל תפחד, מר פיירברג!", אמר מייד... 'אתה עוד לא מאמין את פליקס, מה?'" (עמ' 135), "זוהרה אומרת לי, פפיו, היא אומרת, אני כבר לא רוצה כסף לכולך (עמ' 244), "וואז היא ירתה אותי" (עמ' 250), "רוצה קצת תנהוג?" (עמ' 265), "כל חיים שלה היה ככה. פתאום" (עמ' 277), "היה לנו טוב יחד, השנינו, מה?" (עמ' 295) "טוב, די. צריך הולך. סידורים דחופים". (עמ' 295), כשנונו שואל את פליקס על אמו שלא הכיר, הוא שואל: "ואני דומה לה קצת ככה?" ופליקס עונה לו: "כמו שני טיפות מים". (עמ' 229). השיבוש הלשוני יוצר הומור בקרב דובר השפה המכיר את כללי הלשון הבסיסיים: מבנה תקין של המשפט, מילות יחס, זכר ונקבה, שמות גוף, שיבוש בשימוש בהא הידיעה ועוד. עם זאת ועל אף השפה המשובשת, פליקס מצליח לבטא את אשר על לבו וליצור קשרים טובים עם הבריות הודות לאופיו הנוח ולרצונו להכיר את נכדו נונו. פליקס מודע להומור שנוצר בשל לשונו המשובשת וזה תואם את אופיו הנוח ואת נטייתו להומור עצמי. למשל, כך הוא אומר בשיחתו עם נהג הקטר: "אדוני אולי לא מבין אותי, בגלל עברית שלי לא כל-כך טוב: אנחנו צריכים נרד מרכבת עוד לפני תל אביב. כבר לפני חורשה הזו, שמה. שלושה קילומטר אולי." (עמ' 60). מעבר לכך, הומור משמש את פליקס כדי ליצור קשר חיובי עם נונו ולקרבו אליו, כנכדו: "אני טיפש... רטן פליקס, ' כל מה שאני רוצה זה לראות את אמנון צוחק וכל פעם אני עושה איזה שגיאה, והוא בא עצוב..." (עמ' 169). מדוגמה זו ניתן עוד ללמוד שפליקס משתמש בצחוק כדי לשמח את האחר ובכך מתגלה רגישותו של פליקס. השימוש הבינאישי בהומור הוא כדי לגשר ולקרבו בינו לבין נונו.

²¹ פליקס מתואר מנקודת מבטו של הגיבור, נונו, כאיש "בן שבעים בערך, שזוף מאוד... פנים יפים ומרתקים" (עמ' 40) שלבושו הדור במיוחד. על כך נונו מעיר: "באותם הימים לא היו בארץ אנשים רבים שהתלבשו כך: למי היה כסף לקנות חליפה? מי שהייתה לו חליפה- לא לבש אותה בנסיעה ברכבת, ועוד לחיפה, עיר הפועלים." (40). נראה אגב, כי דברים אלו נמסרים על ידי המחבר המובלע, המבקש לספר על ההיסטוריה הסוציולוגית של העיר חיפה כעיר של אנשים עובדים ועל אוכלוסיית הפועלים שבגדים הדורים כדוגמת חליפה היה יקר עבורם ולא נחוץ בשל סדר יומם העמלני.

סובר סוקר את ההיסטוריה של הליצן כטיפוס קומי, ועומד על התפתחותו ומציין "שהקומדיות בנויות מטיפוסים קומיים וממצבים קומיים מילוליים וויזואליים". (סובר, 2009, 180) טבעו של הליצן, קומדיאנט (פליקס הוא ליצן עצוב, עייף, משלים עם האירועים שהחיים מזמנים לו). הטיפוס הקומי הוא המפתח שמוליך את הצופה במסלול המתפתל של המצבים הקומיים, והקהל מתחבר אל הטיפוסים הקומיים ומתכוונות האופי החריגות שלהם הוא צוחק (סובר, שם).

חוקרת הספרות העממית תמר אלכסנדר-פריזר מתייחסת לצחוק ולמעשה הצחוק במאמרה "ג'וחה הלך לבית המרחץ והיה לו מה לספר מאה שנה-בין פתגם לסיפור בתרבות יהודי ספרד" וטוענת ש"הצחוק ממלא שני תפקידים חשובים אך מנוגדים זה לזה. מצד אחד, הוא תורם לשמירת הנורמות המקובלות בקבוצה. מצד אחר, הוא עשוי לשמש בידי הפרט כאמצעי מפלט מרודנותן של אותן נורמות. החברה מסתייעת בצחוק כדי להטיל סנקציות, הפרט מסתייע בו כדי לעמוד בלחצים שמקורם בסמכות החברה." (אלכסנדר-פריזר, 2015: 69).

בדבריו פליקס מזכיר את טיפוס הבדחן-הליצן, זה המתיר את הרסן הפנימי של עצמו ומבטא בפומבי את אשר על לבו. יאיר גרבוז רואה בשטות הנאמרת מפי דמות בדיונית ליצנית מעין זו של פליקס, אחות להבל ולליצנות. לשאלה איך מחזיקים בשטות ומטפחים אותה, משיב גרבוז כי "מפנים אותה כנגד עצמך [...] איש לא יצטרך לצחוק ממך אם אתה תדאג לצחוק מעצמך מספיק. כלומר, אם תדע לעשות מספיק צחוק מעצמך".²²

ניתן לומר שבדמותו של פליקס מגולם הטיפוס של הליצן העצוב. ההומור המאפיין אותו משמש מעטה לעצב העמוק, ליגונו כאב שכול ולגעגועים לבתו המתה. בנוסף, נשקפת מדבריו השלמה עם מעגל החיים הפגום. פליקס אומר למשל, "לפי איך שהחיים בעולם שלנו נראים, עלה קולו הקרקרני, 'אז רק בתוך אגדות אפשר באמת לחיות קצת, אה?' (עמ' 166). בדבריו נרמז פרדוקס שכן אגדה היא פיקציה אמנותית, טקסט כתוב, ומכאן שאי אפשר לחיות בה כמו בחיים הממשיים. דבריו של פליקס מבטאים אם כן, ייאוש ועצבות הנובעים מאירועים שחווה בחייו, אך הניסוח ההומוריסטי מרמז לקבלת המציאות הפגומה, המאופיינת בעצב המלווה אותו על אבדן בתו הצעירה. דוגמא נוספת באה לידי ביטוי באמירתו: "אחרי ראיתי אותך, אני כבר לא צריך שום דבר בעולם. אני כבר יודע: משהו מפליקס נשאר בעולם בכל זאת. הוא משך באפו. עיניו הכחולות האדימו מעט בתחתיהן" (עמ' 295). באמירה זו שיש בה טון הומוריסטי בשל ההגזמה והטון העממי המכמיר לב שבו, יש ניסיון לציין את הטוב שיש במרחב האישי כאב שכול; בפגישה עם הנכד יש מן הנחמה על אבדן הבת, ואופטימיות להמשכה של השושלת המשפחתית. תיאור עיניו המאדימות מרמז לעצב ששזור בדבריו שיש בהן נימה הומוריסטית דקה.

בהמשך הקשר בין נונו לפליקס טוען זה האחרון כי "הכיר את זוהרה" וכי הוא חטף את נונו כדי לספר לו "את הסיפור".²³ תפקידו של פליקס-הסבב בסיפור הוא להשלים פערים של דור ההורה החסר, האם המתה, המבקש למלא את הפער הדואלי החסר, של בתו, אמו של נונו, ושל המידע החסר לו על אודות אמו. מסע ההרפתקאות שלו נע אמנם על הציר האישי של חייו השייך לאירועי העבר עוד בטרם נולד אך זהו גם מסע שמשליך על עתידו. מפגשו של הנכד בסבו וסבתו מעמת אותו אל מול החוסר האימהי שאותו קיבל כעובדה מובנת מאליה מאז עמד על דעתו ומאפשר לו לערער על הימובן מאליו. המפגש עם פליקס חיוני לנונו המתבגר כדי למלא פערים אינפורמטיביים

²² יאיר גרבוז, בית בגליל: יומן קריאה וראייה, תל אביב: אחוזת בית ומשכל, תשע"ד, עמ' 232.
²³ שם, עמ' 210.

הרלוונטיים להמשך התבגרותו התקינה. פליקס ממלא את תפקידו בהצגה שתוכננה על ידי גבי כפי שהוא במציאות, בדרך-עצוב שמבקש להביט על חצי הכוס המלאה.

הומור בשיח של הסבתא של נונו, לולה צ'פרולה

לולה צ'פרולה, סבתו של נונו מצד אמו, נחשבה בעבר לשחקנית מפורסמת, "הגברת הראשונה של התיאטרון, כלת פרס ישראל לאמנויות הבמה" (עמ' 279) מעמדה כשחקנית וההכרה הרשמית שלה זכתה על ידי הממסד אינו ניכר בחייה בהווה ומעורר רגשות רחמים כלפיה. איכויות המשחק שלה מתוארות כשפליקס ונונו מבקרים בבנק שבו הכספת שבה נמצאת המתנה שהשאירה זוהרה לבנה נונו. (עמ' 281). בסיטואציה זו מתוארת כאישה מבוגרת ומוזנחת כדי להיראות אישה רגילה: "נכנסה לבנק במכנסיים מהוהים ומלוכלכים, בשיער פרוע ונפוח-רוח". (עמ' 279).

על אף ניסיונה הרב בשינון של טקסטים כשחקנית לשונה משובשת. למשל, "מאכילה אקס דאוס",²⁴ אמרה לולה משהו בשפת התיאטרון... (עמ' 264). ייתכן ששיבוש המשפט נעשה על ידי נונו, המספר את סיפורו רטרואקטיבית ובניסיונו לשחזר את ההרפתקה שחוהה הוא מודע להומור שייצור סדר המילים המשובש במשפט. ייתכן אף כי לולה נרגשת מנוכחותו של נכדה שלא פגשה מעולם וזו ניכרת בשיבוש שבדיבורה.

לבד מזאת, רוב אמירותיה של לולה אינן מאופיינות בהומור אלא בטון אלגי ועגום ורווי געגועים כאשר היא מדברת על בתה זוהרה: "אני לא עומדת בזה", אמרה פתאום לולה, ויצאה משם. (עמ' 274). וכשהיא ממשיכה לספר לנונו על אמו: "היא הייתה מאושרת בך, כמו שאף פעם בחיים שלה לא הייתה... (עמ' 274), "אתה גדלת בן עדן", לחשה לולה, כמקוננת. (עמ' 274). לולה אומרת לנונו משפט המרמז על אובדן המשותף של שניהם: "את מה שאיבדנו כבר לא נחזיר...איך התקלקלו החיים האלה...".²⁵ משפט זה הולם כל אדם מבוגר אשר עבר כבדת דרך בחייו ומביט על עברו באופן אמביוולנטי: מצד אחד, הוא מציאותי ומודע לחד פעמייתם של האירועים שהתרחשו ומצד שני, הוא מביע תחושת החמצה עמוקה שאליה נלוות תחושות שליליות של חוסר שביעות רצון וצער. לולה מספרת לנונו על בתה-אמו מבלי להסוות את געגועיה בהומור. ניתן לומר שבמצבי נפש מסוימים, כמו בשכול, להומור אין מקום בעיניה, וזאת בניגוד לפליקס שנאחז בהומור כבקרש הצלה וכאמצעי הישרדות. בנוסף, נראה שההומור האופייני לעולמו של פליקס נועד אף לחזק את לולה העצובה ולעודד את רוחה.²⁶

סיכום

הרומן לבני נוער ולמבוגרים יש ילדים זיג זג של גרוסמן דן בנושא הקשרים בתא המשפחתי באמצעות סיפור הרפתקאות רווי אלמנטים של הומור. ברומן מתואר מצב משפחתי מורכב שתשתיתו רוויה אבדן, שכול ועצב. ההומור משמש כאמצעי להצגתה של הפגימה בתא המשפחתי שיש בו יתמות, נתק מסבא וסבתא וכמיהה של אישה, לממש את אימהותה. ככלי להתמודדות בנושאים מורכבים אלו של יתמות והיעדר מאופיינית היצירה הזו שפע של הומור.²⁷

²⁴ נוב מלטינית "דאוס אקס מכינה" שהוראתו, אלוהים יצא מהמכונה.

²⁵ שם, שם.

²⁶ נושא זה של ביטויים של שכול של הדמות הגברית הוא מוטיב במספר מיצירותיו של גרוסמן. הדמות הגברית נוטה לבטא את אבלה בצורות ביטוי שונות, מילוליות כולל הומור ומעשיות. ראו למשל, גרוסמן (2014), גרוסמן (2011).

²⁷ ולפיכך נראה לי שטענתה של אסתי אדיבי – שושן כי רק ברומן **סוס אחד נכנס לבד** משתמש גרוסמן בהומור כתשתית מהותית ברומן הן במבנה והן בתכניה אינה מדויקת. אמנם היא מציינת כי ברומנים קודמים של גרוסמן "הומור דק,

עבור הדמויות, הדרך להתמודדות בסיטואציות שונות אינה נהירה ואינה קלה. משפחתו של הגיבור, נונו, מתמודדת עם חוויות של פירוד, יתמות, אלמנות, מוות, פשע ונתק בין נכד לסבו ולסבתו. אלמלא השימוש בהומור לאורכו של הרומן בתשתיות עיצובו השונות, ספק אם גרוסמן יכול היה למצוא דרכים נעימות יותר לטיפול בנושאים המשפחתיים המורכבים הללו ולאפשר לדמויות, כך לנונו ולסבו, לנונו ולסבתו ליצור קשר עמוק ורווי אהבה.

בעיסוקו של האב כקצין משטרה ויותר מכך, בהערה שמפגין נונו לאביו ולתחום עיסוקו ובהכרזתו הברורה שיהיה בלש משטרה כמו אביו (עמ' 34), יש משום אירוניה קלה משום שהמסע הזה יש הרבה גילויים מדהימים ומרעישים על בני משפחתו של הגיבור, ועל מעשים פליליים של אמו ושל סבו, אביה. אך האירוניה הזו מהולה ברומן בחמלה ובמסר שאותו מבקשת גבי לחשוף בפני נונו הבוגר מכפי גילו, שהגיעה העת להכיר את הצד שהוסתר ממנו משום שגם החלקים האלו הם חלק מזהותו ועשויה להיות להם תרומה מכרעת לעיצובה במהלך שנות ההתבגרות).

ההומור אף משמש את נונו הגיבור במערכות היחסים שלו עם הדמויות שאותן הוא פוגש במסעו, מוביל את הדמויות בין האירועים השונים הטעונים בפרטים מורכבים הכוללים חוויות קשות מעברן. יתר על כן, ההומור ביצירה ואולי אף ביצירותיו של גרוסמן בכלל, תפקיד קריטי, ארוך לכת ואומר, שלהומור הגרוסמני פונקציה מצילת חיים במרחב הבדיוני: זה משמש ככלי חיבור והידוק ביחסים בין דמויות בגילאים שונים, בין דמויות שהמתח והשתקה שרתה ביניהם שנים רבות. ההומור תפקיד פסיכולוגי חשוב: הוא תורם לדיבובן של הדמויות, שחושפות את מצוקותיהן הפנימיות ביותר ומחלצן מהמקום שבו היו, מהתקיעות שחיו בצלה.

נונו מגלה בגרות על ידי ניסיונו להשכיח מפליקס את כאביו הפיסיים ולכן כאקט של הסחה נונו מבקש ממנו "תספר לי על הימים ההם". (עמ' 150) בדיבור הפנימי מסביר נונו מדוע ביקש זאת: "כדי שישכח את החולשה שלו. כדי שאשכח את הפחד שלי". (עמ' 150) טיעון זה מבטא כאמור בגרות והבנה של נפש האדם. חוקרי הפסיכולוגיה ארנסט ר' הילגארד וריצ'ארד ק' אטקינסון מונים "תכונות של האדם היוצר", ללא תלות במקצועו ונמצא כי בין התכונות האופייניות לאדם היוצר כמו "עצמאות המחשבה והמעשה", "נטייה להיות פחות דוגמטיים", "נכונות להכיר בדחפיהם הלא-ראציונליים", ו"העדפת המורכבות והחידוש", גם תכונה של חוש הומור מפותח (הילגארד ואטקינסון, 1980, עמ' 484). ניתן לומר שהישענותו של הגיבור המתבגר **ביש ילדים זיג** על ההומור כעל מקור של כוח וחיוניות היא כטבע שני לו לצד מאפיינים נוספים שמאפיינים אותו כנער יוצר. בכך יש דמיון רב להתנהגותו של סבו, פליקס וגם לזו של גבי. שניהם מנסים להתמודד בסוגיות שונות בדרכים יצירתיות, המאופיינות בהומור. במרחב שלהם מצויים גם אחרים שגם עליהם מנסות הדמויות לגונן, כך למשל, נונו מנסה לגונן על אביו האלמן, על בת זוגו של אביו, על סבו וסבתו שהם הורים שכולים, גבי מגוננת על בן זוגה, פליקס הסב ולולה הסבתא המנסים לגונן על נונו וחושפים את סיפור חייה של אמו בדרכים הומוריסטיות. בהשאלה של הניב העממי "לעשות מהלימון לימונדה"²⁸ ניתן לומר שדמויותיו המופלאות של גרוסמן **ביש ילדים זיג** מפליאות למצות את המיטב מהחיים המורכבים, שהם לעיתים בלתי מובנים, ומצליחות, צעירות כמבוגרות, לייצר אופטימיות ולגשר בין מחלוקות אישיות הודות לתושייה ולהומור.

עדין ומורכב משולב בספריו הקודמים אך לא כתופעה מרכזית" (2017). נראה לי שבזאת ישנה התעלמות מן ההומור ותכיפותו **ביש ילדים זיג**, כפי שהוכח במאמרי.

²⁸ להוראת הניב העממי ראו למשל הרב הדר מרגולין, "יצא לימון? תעשו לימונדה! על לימונים, לימונדה וקשיי חיים", **הדרך אל השמחה**, 21/02/2004, <http://www.aish.co.il/c/path/48850557.html>.

מקורות

- אלכסנדר-פריזר, תמר (2015), "גיוחה הלך לבית המרחץ והיה לו מה לספר מאה שנה-בין פתגם לסיפור בתרבות יהודי ספרד", *הכיוון מזרח*, גיליון 28 דצמבר, 63-69.
- גרבוז, יאיר (2014), *בית בגליל: יומן קריאה וראייה*, תל אביב: אחוזת בית ומשכל.
- גרוסמן, ד. *השפה המיוחדת של אורי* (1989), ללא ציון מקום: מסדה.
- גרוסמן, ד. *ג'רפה ולישון* (1990), תל אביב: עם עובד.
- גרוסמן, ד. (1990), *איתמר צייד החלומות*, תל אביב: עם עובד.
- גרוסמן, ד. (1994), *יש ילדים זיגזג*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרוסמן, ד. (2011), *נופל מחוץ לזמן*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרוסמן, ד. (2014), *סוס אחד נכנס לבר*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זיו, אבנר וזיו נעמי (2010), *פסיכולוגיה בחינוך במאה ה-21*, תל אביב: 'המו"ל'.
- האחים גרים, "כיפה אדומה", בתוך: *מעשיות, האוסף המלא*, תל אביב: ספרית פועלים, 1994, עמ' 88-91.
- לבנה, יוני (2014), "ראיון קצר עם דוד גרוסמן, יש ילדים זיג זג הסרט", *מיטת סדום-ביקורות ספרות וראיונות עם סופרים*, <https://bedofsodom.wordpress.com>
- מצוב-כהן, ע. (2015), 'בעצם ילדותי יחידי הוצגתי...'. *היעדר נוכחות הורית בקרב מתבגר וזיקתו לעיצוב דמותו של המתבגר בספרות העברית*, ירושלים: כרמל.
- מרגולין, הדר (2004), "יצא לימון? תעשו לימונדה! על לימונים, לימונדה וקשיי חיים", *הדרך אל השמחה*, <http://www.aish.co.il/c/path/48850557.html>
- ניסנהולץ, יחיאל (2000), "ההומור בזקנה: כלי יישומי או סתם בדיחה?", *גרונטולוגיה*, כז' (1), עמ' 99-110.
- סובר, אריה (2009), *הומור, בדרכו של האדם הצוחק*, ירושלים: כרמל.
- פישלר, דורון. (2014), "יש ילדים זיג זג' הוא עיבוד אירופאי נחמד ופחות אפקטיבי לספרו של דוד גרוסמן", *וואלא קולנוע/ביקורת סרטים*, 2014. <http://e.walla.co.il/item/2734804>
- פרוכטר-פרי, א'. (1979) *ילדך מלידה ועד התבגרות, המדריך החדש לאם הצעירה*, תל אביב: ספרית פועלים, עם עובד.
- רודנר, עופרה (2017), "שתיים אוחזות", *ספרים, הארץ*, עמ' 15.
- רוזנטל, רוביק (2009), *מילון הצירופים*, ירושלים: כתר.
- Moral, John (2014). "Humor Philosophy and Education", *Educational Philosophy and Theory*, Vol. 46, No. 2, 120–131.
- Berger, Asa, Arthur. (1998) *An Anatomy of Humor*, New Brunswick & London: Transactions Publishers.